

ERMENİ TARİH YAZICILIĞI

Aygün Attar*

Özet

Dünya Tarihçiliğinde, Osmanlı Devleti Tarihi hariç tutulacak olursa, Türk Tarihi kadar dış kaynaklara dayanan başka tarih hemen yoktur demek mümkündür. Bu durum eski dönemlere doğru gidildikçe kendisini iyice hissettirmektedir. Türk Tarihçiliği 1930'lu yıllardan itibaren Osmanlı öncesi Türk Tarihi'ni, Çin, Latin, Grek, Fars ve Arap kaynaklarından yapılan çalışmalar veya bunlar üzerine yapılan yabancı çalışmalardan yararlanmak suretiyle ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat Türk Tarihçiliği Kafkas menbaalarından, özellikle de Ermeni kaynaklarından istifade etmekte zayıf kalmıştır. Özellikle Hun döneminden başlamak üzerine Ogur göçleri, Sabirler, Hazarlar, Kıpçaklar ve sair Türk toplulukları hakkında bilgi veren bu kaynakların güvenilir ellerde çalışılması, Osmanlı öncesi tarihimizin ortaya konmasında önemli bir yer tutacak olduğu açıktır. Bu çalışmamızda gerek Ermeni Kaynaklarında Türk Tarihi ile bilgi verilen eserler tespit edilmiş, gerekse Ermeni Tarihçiliğinin psikolojik yapısı ortaya konularak kaynaklar etraflıca değerlendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında çalışmamızın bu kaynakları değerlendirecek araştırmacılar için bir rehber vazifesi göreceğini ümid ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Türk Tarihi, Ermeni Tarihi, Ermeni Kaynakları, Ortaçağ, Tarih Yazıcılığı.*

Abstract

Armenian Historiography

In world historiography, excluding Ottoman History, it is possible to say there is no other history which depends on external sources as much as Turkish History. This situation is felt considering the earlier periods. Since 1930s, Turkish Historiography tried to attempt at introducing Turkish History before Ottoman Period by studying Chinese, Latin, Greek, Persian, and Arabic sources and by the foreign studies on them. However Turkish Historiography lacks of Caspian and especially Armenian sources. It is clear that the studies on the resources informing about the Hun Period and Turkish communities such as Ogur's immigration, Sabirs, Khazars and Kipchaks will to a great extent be helpful to introduce our history before Ottomans. In this study the resources about Turkish History are determined in Armenian resources and evaluated by displaying psychological structure of Armenian Historiography. In this perspective, the aim of this study is to guide the researchers who will evaluate these resources.

Keywords: *Turkish History, Armenian History, Armenian Sources, Medieval, Historiography.*

---

* Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kütahya.

Ermeni tarih yazıcılığının temelleri daha miladi ilk yüzyıllarda atılmış olup zengin tarihi kaynaklara sahiptir. Ermenistan'da bulunan Matenadaran Kütüphanesi, bugün sadece Ermenistan tarihi açısından değil, Kafkasya, Anadolu, Orta ve Yakın Doğu tarihi bakımından dünyanın en zengin kütüphanelerinden biridir. Kütüphane sayısız yazmalar yanında, ilk elden tarihi belgeler, resmi evraklar, mektuplar, dinsel ve kültürel içerikli metinlerle eşine rastlanmayan bir zenginliğe ve tarihsel değere haizdir. Günümüze geldiğinde burada korunmakta olan kaynakların büyük bir çoğunluğu Rus ve Ermeni dillerinde yayınlanarak ilim camiasının dikkatine sunulmuşsa da, bir takım ciddi belgelerin üzerindeki sır perdesi de hâlâ kaldırılmamış; Ermeniler açısından tehlike arz edecek niteliklere sahip olduğu için bu belgeler Sovyetler döneminde olduğu gibi, bugün de büyük bir gizlilik içinde tutulmaktadır.

Ermeni toplumunun yaşamında eskiden beri kilisenin saygın bir konumu olmuştur. Grigoryanlık, mezhep olarak Hıristiyanlık içinde etkin bir dinsel içeriğe sahip olmasa da, Ermeni toplumunun milli ve tarihi yaşamıyla bağdaşarak, Miladi V-VI. yüzyıldan itibaren milli bir mezhep haline gelmiştir. Ermeni Grigoryan kilisesi her zaman Ermeni toplumu nazarında en etkin siyasal oluşumdan daha yüksek olduğu için, hemen her alanda kilisenin etkisi gözlemlenmektedir. Dinsel alan dışında, yaşamın her alanını tanzim ve tertip edici yetkilere sahip olan Ermeni kilisesi, kültürel ve tarihsel anlamda da Ermeni toplumunun hafızasının oluşmasında birinci derecede etkin güç olmuştur. Bu bakımdan denilebilir ki, Ermeni tarih anlayışı da kilisenin tekelinde gelişmiştir. Sovyet döneminde ve günümüzde yapılan modern tarih anlayışı bu kaynakları esas aldığı için bütün bir Ermenistan tarihi, kilise merkezli ve Grigoryan mezhepli dinsel ve milliyetçi dogmaların ağır baskısı altında gelişmiştir. Bu açıdan Ermeni kaynaklarının büyük bir çoğunluğunun din adamlarının kaleminden çıktığına şaşmamak gerekmektedir¹.

En eski Ermeni kaynakları Miladi tarihinin ilk dönemlerinde yazılmaya başlanmış ve sistematik olarak kilisenin Ermeni toplumu üzerinde etkin olduğu Sovyet dönemlerine kadar devam etmiştir. M. Ö. II. yüzyılda bölgede ciddi bir konuma sahip bulunan Ermeni Krallığı'nın Miladi yılların başlarından önce İskit kökenli Part İmparatorluğu, ardından da Zerdüş inanclarına sahip Sâsânî hanedanlığı tarafından siyasal etki altına alınması, bir müddet sonra da Bizans İmparatorluğu ile İran arasında batı ve doğu Ermenistan olarak iki kısma ayrılıp büsbütün idari gücünü kaybetmesi üzerine, Grigoryan kilisesi Ermenilerin toplumsal özelliklerini koruyacak yegâne manevi ve maddi güç haline geldi. Manuk Abeqyan'ın da söylediği gibi, her türlü siyasal, idari ve hukukî özelliğini

¹ *Kultura rannefeodalnoy Armenii (IV-VII vv.)*, Erevan 1980, s. 32.

kaybeden Ermeni toplumunun manevi olarak ayakta kalması için “*Ermenistan’ın büyük, mükemmel tarihinin oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktaydı*”². Tarih inancı ve tarih şuuru kilisenin yoğun çabaları sonucu Ermeni toplumunun yaşamında dinsel bir güdü haline geldi. Bu amaçla, başından beri ‘*Ermenistan Tarihi*’ müellifleri, “*bağımsız Ermeni çarlığının tarihine övgüler yağdırarak göklere çıkartmayı kendilerine amaç edindiler; Ermeni topraklarının bir zamanlar tek bir güç etrafında mevcut olmuş Büyük Ermenistan iddialarını tebliğ ederek halka mukavemet ruhunu aşulamaya çalıştılar*”³. M. Abeqyan, siyasi gücü ve sosyal direnişi kırılmış bir toplum için “*bu iddiaları devamlı geliştirmek gerekmektedir ki halk onu müdafaa etsin*” diye belirtmektedir⁴. Ermeni yazılı kaynaklarının dönemlere uygun olarak sürekli yenilendiği bir gerçektir. Bu durumu fark eden N. Adonts şöyle der:

“*yazılı eserler yeni bakış açısına göre değerlendirilmiş, çoğu zaman mevcut ortama ve devrin taleplerine uygun olarak değişikliklere maruz bırakılmıştır. Bu durumda birçok tarihi kaynakların yazıldıkları döneme uygun gelip gelmediği haklı bir şüpheyi doğurmaktadır. Bu eserlerin eski tarihli oldukları açıktır, ancak onların sonradan tahrif edildikleri de apaçık ortadadır*”⁵.

Eğitim ve kültür merkezinin kilise kontrolünde olması, tarih öğreniminin ve yazıcılığının kilise liderleri tarafından takip edilmesi, dönemsel olarak Ermeni kaynaklarının yeniden işlenmesine ve yazılmasına sebep olmaktaydı. Bu da kaynakların orijinalliğini kaybettirmekte, aynı eser üzerinde çeşitli yorum ve açıklamaların ortaya çıkmasına destek olmaktaydı. Tarih bilimi üzerindeki Ermeni kilise liderlerinin baskın olarak sansür uyguladıkları konusuna VIII-X. yüzyıllar arasında kaleme alınan Ermenice ‘*Alban Tarihi*’ eserinde şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “*Ermeniler Hıristiyanlığı Roma takviminin 43 yılında kabul etmişlerdir. Albanya⁶ ise Hıristiyanlığı Ermenilerden 270 yıl önce kabul etmiştir*”⁷. ‘*Alban Tarihi*’ eserinin ismine ilk kez Ermeni katalikosu Ananiya’nın (943-967) Haçen’e gelişi dolayısıyla rastlanmaktadır. O, Haçen’e Albanya

² M. Abeqyan, *İstoriya drevnearmyanskoy literaturı*, Erevan 1948, 230.

³ F. Memmedova, *Azerbaycanın siyasi tarixi ve tarixi coğrafyası*, Bakı 1993, 37.

⁴ M. Abeqyan, *İstoriya drevnearmyanskoy*, s. 233-234.

⁵ G. N. Adonts, *Armyanskaya literatura: Novyıy ensiklopedičeskiy slovar*, Brokqauz i Efron 1915, III, 642.

⁶ Albanya: m.ö. IV-m. VIII. Yüzyıllar arasında Kuzey Azerbaycan’da mevcut olmuş, muhtemelen İskit/Saka kökenli Alban boylarının oluşturduğu siyasi bir oluşumdur. Bu konuda bkz. K. Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*, Bakı 1992. T. M. Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya*, Bakı 1992. F. Mamedova, *Politiçeskaya istoriya i istoričeskaya geografiya Kavkazskoy Albanii*, Bakı 1986.

⁷ Moisey Kalankatuklu, *Albanya Tarixi*, Çvr. Z. Bunyadov, Bakı 1993, kitap I/6, 81-82.

katalikosu Gagik'in (948-962) davetlisi olarak 958 yılında gelmiştir⁸. Gagik'e göre, "önceden olduğu gibi ve 'Albanya Tarihi'nde belirtildiği üzere" o, Albanya Katalikosluğu'na Kutsal Grigori adından seçilmiştir. Gagik bu tarihi eserine müracaat etmek istediğinde, ona Albanya'nın Hıristiyanlığı Armenya'den daha önce kabul edildiği söylendi. Ananiya Mokatsi'ni buna karşı çıktı ve şöyle dedi: "bu kitap sahil değil, çünkü Albanya Piskoposluk, Armenya ise Katalikosluktur". Bundan sonra 'Albanya Tarihi' Ermeni katalikosuna sunuluyor ve o, "Albanlar'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi hakkında kitapta yazılan, bize gereken ve bizim görmek istediğimiz bilgiyi 'Tarih'te hemen bulunmasını emrediyor"⁹. Ardından, kitaptaki Albanya'nın Hıristiyanlığı Ermenilerden önce kabul ettiğine dair bilgi, Gagik'in emriyle kitaptan çıkartılmıştır. Bu tür sapmalara Ermeni tarihçiliğinde sıkça rastlanmaktadır. Yine, ünlü eski dönem Ermeni müelliflerinden Stepannos Orbelian yapılan tarih sahteleştirilmeleri hakkında enteresan bir olayı aktarmaktadır. Ona göre, Ananiya'nın öngörüsü üzerine 'Albanya Tarihi'ne son derece titizlikle ilaveler yapılmıştır¹⁰.

Bütün bunlar Ermeni kaynaklarının güvenilirliğini ortaya koymaktan öte, Ermeni tarihçiliğinin temel bakış açısı hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Bunun için de Ermeni tarihinin yerel kaynaklar doğrultusunda araştırılması ciddi sorunları ortaya çıkartmaktadır. Yine de bu durumu göz önüne alarak Ermeni kaynaklarına müracaat etmeden Ermenistan tarihi üzerine çalışmalar yapmak ne derece sakıncalı ve yanlış bir metot ise, aynı derecede bu kaynaklardan habersiz Kafkasya, İran, Türkiye ve hatta Genel Türk tarihi üzerine araştırmalar ortaya koymak o denli yanlıştır. Nitekim bugün dahi Türkler'in batıya göçleri konusunda Çin yıllıklarının bıraktığı boşluğu dolduracak en ciddi bilgiler Ermeni kaynaklarında bulunmasına karşılık bu eserler hâlâ Türk tarihine kazandırılmış değildir.

Klasik dönem Ermeni tarih yazarlığı N. Y. Marr'ın belirttiği gibi, üç büyük etkinin karşısında şekillenmiş ve bunun sonucunda yerel bir konuma kavuşmuştur. Birincisi, Suriye kültürünün tam etkisi altında bulunduğu Misyoner Edebiyatı; ikincisi, Grek düşüncesinin etkisiyle oluşan Felsefi Skolastik Edebiyat; üçüncüsü, Milli veya Yerel Edebiyat¹¹. Bu dönemleri tam olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir. N. Adonts'a göre, Ermeni tarih yazıcılığının temelini oluşturacak iki aşama yaşanmıştır. İlki, V. yüzyılda

⁸ *Albanya Tarixi*, Z. Bunyadov'un Notu, 7.

⁹ *Albanya Tarixi*, aynı yer.

¹⁰ Stepannos Orbelian, *Sünik Tarihi*, M. F. Brosen, (Fransızca çevr.), SPb. 1861, 161.

¹¹ N. Y. Marr, 'K kritike M. Horenskogo: Res. na kn.: Halatyants G. Armyanskiy epos v "İstorii Armenii" Moiseya Horenskogo' — V kn.: VV, SPb. 1898, t. V, 228.

başlayıp VII. yüzyılda Horenli'yle tamamlanan birinci aşama Ermeni tarihçiliğinin ve edebiyatının kuruluş dönemini oluşturmaktadır. İkinci aşama ise XI. yüzyılın sonlarında tamamlanmıştır. Bu iki dönem arasında kalan VIII. yüzyıl ise geçit dönemini oluşturmaktadır¹². N. Y. Marr, Horenli'nin ünlü eseri '*Ermenistan Tarihi*' üzerindeki çalışmasında, adı geçen müellifin her üç ekolden de etkiler yansıttığını kaydetmektedir¹³. Ancak dikkat edildiğinde geniş anlamda Ermeni Tarih yazıcılığını esas olarak iki döneme ayırmak mümkündür: Mamikonyanlar ve Bagratuniler. VIII. yüzyılda yaşadığı sanılan Horenli'ye kadar bütün Ermeni tarihçileri eserlerini Mamikonyanlar hanedanlığının çevresinde şekillendirmeye çalışırken, Horenli'yle birlikte bunun yerini Bagratuniler almıştır¹⁴. İlk defa bu konuya dikkat çeken Ermeni tarihçisi G. Halatyants, umumî anlamda Ermeni Tarihinde yerel iki hanedanlığın etkin olduğunu vurgulamaktadır. Bilindiği gibi, İskit kökenli Partlar, İran'ın tamamını ve Kafkasya sahasını ele geçirdikten sonra bütün yerel hanedanlıklara son vererek kendilerine bağlı Arşakiler sülalesinin kollarını oluşturmuşlardı. Merkezi Nesa olan İran Arşakileri hanedanlığının dışında, Alban Arşakileri ve Ermenistan Arşakileri yerel hanedanlıkları tesis edilmişti. Bu hanedanlık ve kolları İskit kökenli idiler. Ama zamanla yerel unsurlarla kaynaşarak kendi bağımsız konumlarını oluşturmaya çalışmışlardı. I. yüzyıla gelindiğinde Ermeni Arşakiler hanedanlığının (66-428) yanında iki yerel hanedanlık daha oluşmuştu. Bunlar Ermeni kökenli olup, birincisi Mamikonyanlardı ki bunların görevi *sparapetlik*'ti, yani Ermeni ordularının başkomutanları ve *merzubanları* (eyalet yöneticileri) bu sülalenin arasından çıkmaktaydı. İkincisi ise Bagratuniler olup, bunların görevi taç koyma merasimlerinde tahta oturacak hükümdarın taç giyme merasimini tertip etmektir. Bu yüzden onların görevine *aspet*, yani taç koyan denilmekteydi. 428 yılında fiili olarak Ermeni çarlığına son verilirken her iki hanedanlık da merkezi yönetimden uzaklaştırıldılar. Bunun karşısında Mamikonyanlar kaybettikleri iktidarlarını yeniden elde etmek için İran karşıtı oluşan her türlü halk ayaklanmalarını desteklemişlerdi. Mamikonyanların bu hareketi Ermeni halkı ve kilisesi adına *ulusalcı* bir karakter taşıdığından Ermeni milli kimliğinin taşıyıcıları olarak uzun bir süre Mamikonyanlar gösterilmişlerdir. Arap fetihleri sonrasında hilafet daha ziyade Bagratunileri kullanmayı tercih etmişti. Ancak, 747-750 tarihleri arasında Ermenistan'da genel bir ayaklanma baş gösterince, hilafet büyük imtiyazlar vaat ederek Aşot Bagratuni'yi kendi tarafına çekmeyi başardı. Böylece, Ermenistan'da Mamikonyanların knyaz-işhan ve spatapetlik görevine son verildi,

¹² N. Adonts, *Armyanskaya literatura*, s. 646.

¹³ N. Y. Marr, *K kritike M. Horenskogo*, s. 228.

¹⁴ F. Memmedova, *Azerbaycanın siyasi*, s. 43.

Ermenistan'ın bütün yerel ve merkezi idaresi Bagratuniler'in eline geçti. Saak Bagratuni işan ve Smbat Bagratuni sparapet olunca, onlar ülkedeki bütün Mamikonyanları kılıçtan geçirdiler ve onların mülklerine el koydular. Böylece, Ermenistan'da Bagratuni dönemi başlamış oldu¹⁵. Bundan dolayı tarihsel olarak Ermeni tarih yazıcılığını Mamikonyan ve Bagratuni dönemlerine ayırmak daha doğru olacaktır. Tabii ki, Marr ve Adonts'un da vurguladıkları gibi üslup ve etki bakımından Ermeni tarihçiliğini oluşturan özellikler de göz ardı edilmemelidir.

Ermeni tarihinin kaynaklarını, Miladi V. yüzyıldan itibaren yazımına başlanılan silsileler halindeki '*Ermenistan Tarihi*' eserleri oluşturmaktadır. Geleneksel bir hal alan bu tür tarih yazma çalışmaları özellikle kilise tarafından büyük destek görmekte ve kilise tarafından topluma tebliğ edilmekteydi. Elimize geçen ilk Ermeni kaynağı V. yüzyılın 40'lı yıllarında yazıldığı sanılan Koryun '*Maştos'un Hayatı*' isimli eserdir. Eser, müellifin manevi babası ve öğretmenine duyduğu duyguları açığa çıkartacak nitelikte bir methiye karakteri taşımaktadır. Ancak, kitap bize Ermeni kilisesinin maarif ve dinsel anlamda faaliyetlerini ortaya çıkartmakta bir takım bilgiler vermektedir¹⁶.

İkinci önemli Ermeni kaynağı V. Yüzyılın ikinci yarısında Yegişe tarafından yazılmış '*Vardan ve Ermeni Savaşları Hakkında*' isimli eserdir. Bir tarih kitabı görünümünde olan eser, 450-451 yıllarında Ermeni, Gürcü ve Alban toplumlarının konumunu ve onların Sâsânî İmparatorluğu'na karşı halk ayaklanmalarını anlatmaktadır. Eser, Genel Türk tarihçiliği bakımından da ciddi bir kaynaktır. Nitekim Yegişe burada ilk defa tarihte ilk *Türk* adını taşıyan topluluk *Haylanturk* göçebe boyu hakkında bilgiler vermektedir. Bunun dışında eserde Hunlar ve Zerdüş inancı hakkında hiçbir yerde rastlanılmayan kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bu eserin tetkik edilip öğrenilmesi durumunda, Türklerin batıya, Kafkaslara ve Anadolu'ya göçlerinin daha miladi öncesinden itibaren gerçekleştiği konusu da netliye kavuşacaktır¹⁷.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. G. Halatyants, *Armyanskiye Arşakidi v "İstorii Armenii" Moiseya Horenskogo*, M. 1896, ç. I-II.

¹⁶ Koryun, *Jitiye Maştos*, Erevan 1941 (Ermenice); Koryun, *Jitiye Maştotsa*, Predisloviye k Per. na russk. yaz. Ş. V. Smbatyana i K. A. Melik-Oqadjanyana, Erevan 1962; Colleotion des historiens anciens et modernes des l'Armenie Per V. Langlois, Paris 1869, t. II.

¹⁷ Yelişe, *O Vardane i armyanskoy voyne*, Erevan 1957 (Ermenice); Yelişe, *O Vardan i voyne armyanskoy*, Per. s drevnearmyanskogo akad. İ. A. Orbeli, Podgot. k izd. K. N. Yuzbaşyan, Erevan 1971. Yegişe'nin Türk ve Hun göçleri hakkında aktardığı bilgiler için bkz. Yu. R. Djafarov, '*K vaprosu o haylandurah Elişe*', Pismennie pamyatniki i problemi istorii kulturi narodov Vostoka, M. 1977, 6-10; aynı müellif, '*Rannie gunni na Kafkaze. K interpretatsii greçeskii i armyanskii istočnikov*', Voprosi istorii, ideologii, filosofii, kulturi narodov Vostoka, İstočnikovedenie, istoriografıya. Tezisi konferentsii aspirantov i molodih nauçnih sotrudnikov, M. 1981, t. I, 3-4.

Yine, yazılış tarihi V. yüzyılın ikinci yarısına rastlayan bir diğer eser Favstos Buzand'a ait olup '*Ermenistan Tarihi*' adını taşımaktadır. Eser, bütünlükle VI kitap (muhtemelen daha fazla) olup, günümüze kadar ancak 332-387 yıllarını kapsayan III-VI. kitapları korunabilmiştir. Favstos Buzand, bütün bir Ermenistan tarihini yazma konusunda ilk kez teşebbüste bulunmuş müellif sıfatına sahiptir. Eser, dönemi ve konusu bakımından kendi alanında en ciddi kaynaktır. Kitabın konusu sadece Ermenistan olmayıp, Azerbaycan, Gürcistan, Türk Göçleri, İran, Anadolu tarihinin öğrenilmesinde başvurulacak birinci dereceden çalışmadır. Eserin bir diğer özelliği, bugün Ermeni tarihçilerinin tarih dışı geliştirdikleri iddialar ve görüşleri de çürütmekte, tarih ve coğrafi bakımdan Ermenistan'ın gerçek konumunun öğrenilmesine kolaylık sağlamaktadır¹⁸. Buzand, eserini Ermeni kilisesinin öngördüğü doğrultularda oluşturmakla zaten bir takım sapmalara neden olmuştur¹⁹; bu yetmiyormuş gibi eseri kaynak alan yüzlerce çalışmanın izlediği yöntem sonucunda Buzand'ın anlattığı konu epeyce kendi gerçekliğinin dışına taşınmıştır²⁰.

Buzand'ın başlattığı '*Ermenistan Tarihi*' yazma geleneğini Lazar Parpetsi devam ettirmiştir. Onun V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında yazdığı sanılan '*Ermenistan Tarihi*', genel anlamda Kafkas Ötesi toplumlarının tarihi olup, 387 yılında Ermenistan'ın İran ve Bizans arasında bölünmesinden, V. yüzyılın sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Gerçek anlamda '*Ermenistan Tarihi*'nin 'babası' Moisey Horenli kabul edilmektedir. Horenli'nin '*Ermenistan Tarihi*' üç kısımdan oluşmaktadır. Horenli, eserinin *Önsöz*'ünde de belirttiği gibi, kitabını 'Ermeni halkının, Ermeni devletinin, Ermeni yerel hanedanlıklarının (nahar), Bagratuni hanedanlığının tarihini öğrenmeye merak salan Knyaz Saak Bagratuni'nin isteği üzerine kaleme almıştır. Bunun üzerine Horenli en eski dönemden miladi 428 yılına kadar genel bir Ermenistan tarihi yazar. Konusundan da anlaşılacağı gibi, Horenli oldukça eski bir tarihten başlayarak Ermeni halkının etnik mensubiyetini, tarihsel konumunu Babil krallığı, Asur İmparatorluğu, Med İmparatorluğu, çeşitli İran toplulukları ve hanedanlıkları, İskit Part Devleti, Roma ve Bizans, Sâsânîlerle birlikte analiz ederek zengin bir tarih yazarlığı

¹⁸ *İstoriya Armenii Favstos Buzanda*, Per. s drevnearm. i komment. M. A. Gevorkyana, Erevan 1953; Favstos Buzandatsi, *İstoriya Armenii*, SPb. 1883 (Ermenice).

¹⁹ Bizzat Ermeni tarihçileri bu hususa dikkat ederek, Buzand'ın eserini siyaset ve kilise tarihinin aydınlatılması olarak değerlendirmekteler. Bkz. *Kultura rannefeodalnoy Armenii*, s. 48.

²⁰ M. Abeqyan, Buzand'ın eserini şöyle değerlendirmektedir: "Adeta halk ruhunda yazılan eser, kronolojik sıralamayı göz ardı etmiş, ayrıca hadsiz şişirmelerle doldurulmuştur" — Bkz. *İstoriya drevnearmyanskoy*, s. 230.

örneğini sergilemiştir²¹. Tabii ki, Horenli'nin eseri yukarıda da vurguladığımız gibi, Ermeni kilisesinin aşılamağa çalıştığı psikolojik yapının dışında kalmazdı. Nitekim bu anlayışını müellif başından sonuna kadar devam ettirmiştir. Çarlık dönemi ünlü Rus araştırmacılarından N. A. Karaylov'un da belirttiği gibi, Horenli'nin ünlü *Tarihi* 'kendi dönemi için artık çok geride kalmış bağımsız, güçlü Ermeni Çarlığının varlığını kanıtlamaktır'²². Horenli VIII. yüzyılda yaşamıştır. Dönemi, Ermenistan'da Bagratuni hanedanlığının yükselişi çağına denk gelmektedir. Dolayısıyla, Horenli eserini geniş anlamda bu hanedanın siyasi varlığı üzerine tesis edecektir. Horenli'nin eseri, Türk boylarının tarihinin öğrenilmesi açısından da mühim bir kaynaktır. Müellif, Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Anadolu'ya kadar uzanan Türk akınlarından geniş bir şekilde bahsetmektedir. Bulgarlar, Basiller/Barsiller, Hazarlar, Hunlar hakkında burada hiçbir kaynaktan rastlanmayan zengin bilgiler verilmektedir²³.

VII. yüzyılda yazıldığı bilinen tartışmalı '*Ermenistan Tarihi*'nin müellifi ise bilinmiyor. Bazıları bu eseri '*İrakl'ın Tarihi*' eserinin müellifi olarak Sebeos'u gösterirken²⁴, bazıları da Husrev olarak belirtirler²⁵.

VII. yüzyılda yazılmış bir diğer eser ise Ananiya Şiraklı'nın Ermenice adı '*Alharasuy*' olan '*Coğrafya*' eseridir. Adı üzerinde bütün dünyanın umumi coğrafyası niteliğinde olan eser, Romalı müellif K. Ptolemaus'un '*Coğrafya*' eserine istinaden kaleme alınmıştır²⁶. Ancak, eserin Ermenistan ve komşu ülkeler hakkındaki kısımları müellifin bizzat kendisinin topladığı bilgiler ışığında yazılmıştır. Eserde, Asya 44 ülkeye ayrılmaktadır. 26. Ülke Ermenistan olup 15 eyalete ayrılmıştır²⁷. Yaklaşık 150 yıla yakın bir zamandır sürekli olarak Ermeni tarihçileri '*Büyük Ermenistan*' hayalinden bahsederler. Bu hayallerini de ciddi anlamda Şiraklı'nın bu eserine dayandırmaktadırlar. Ancak ciddi anlamda tetkik edildiğinde, Şiraklı'nın bu eseri birçok noktadan Ermeni tarihçilerinin iddialarını yalanlamaktadır. Bölgesel bakımdan eserde Ermenistan için iki coğrafi harita esas alınmıştır: biri, Arşakiler döneminin coğrafyası, diğeri ise VII. yüzyıldaki bölgesel konum. Ancak ikincisi sadece değişikliklerin belirtilmesinden ibaret olmuştur. Eser diğer kaynaklarla uyuşmayan bir takım

²¹ Movses Horenatsi, *İstoriya Armenii*, Per. N. O. Emina, M. 1893.

²² N. A. Karaylov, *Svedeniya arabskih pisateley o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane. III. İbn Hordadbeh; IV. Kudama; V. İbn Ruste; VI. Al Ya'kubi*, SMOMPK, 1908, vıp. 38, s. 37.

²³ Horenatsi, II, 8, 9, 22, 27, 65, 85. Bölümlerde Türk göçlerinin tarihi aydınlatılmaktadır.

²⁴ A. P. Novoseltsev, *Genezis feodalizma v stranah Zakavkazya*, M. 1980, s. 37.

²⁵ G. Abegyan, *İstoriya Sebeosa i probleme "Anonima"*, Erevan 1965 (Ermenice), s. 207-231.

²⁶ *Ananiya Şirakatsi*, İzd. A. G. Abramyan – G. B. Petrosyan, Erevan 1970.

²⁷ *Ananiya Şirakatsi, Kosmografiya*, Per. s drevnearm. predisl. i komment. K. S. Ter-Davtyana – S. S. Arevşatyana, Erevan 1962; *Ananiya Şirakatsi, Voprosı i rişeniya*, Per. i izd. İ. A. Orbeli, V, 1918.

bilgilerle de dikkati çekmektedir. Bu durum Şiraklı'nın geleneksel Ermeni tarihçiliğine sadık kalmasından ileri gelmektedir.

Arap İmparatorluğu döneminde dikkati çeken en önemli Ermeni kaynağı Levond'un kaleminden çıkan '*Halifeler Tarihi*' yapıtıdır. Kitap 661-788 yılları arasını, yaklaşık 127 yıllık bir dönemin tarihini aydınlatmaktadır. Bu eser, Arapların ve onların uyguladıkları İslam inançları karşısında Ermenilerin dinsel ve toplumsal konumunun açığa çıkartılmasında önemli bir eserdir²⁸.

VIII. yüzyılda derlenmiş '*Mektuplar Kitabı — Girk tltos*' kitabı bahsi geçen kaynaklar arasında en çok dikkati çeken yapıtların başında gelmektedir. Eser devlet, kilise ve yöneticilerinin mektuplarından oluşmaktadır. Kitapta sadece Ermeni kilise ve devlet yazışmaları değil, komşu ülkelerin mektup ve resmi kayıtlarına da yer verilmiştir. Özellikle, kilisenin Ermeni toplumu hayatındaki yerini öğrenilmesi açısından son derece mühim bir kaynak niteliğindedir²⁹.

Bir rivayete göre önce VIII. yüzyılda Alban dilinde yazılan, daha sonra X. yüzyılda ilavelerle Ermenice'ye aktarılan '*Ağvan/Albanya Tarihi*' eseri de Ermeni kaynakları arasında gösterilmelidir. Her ne kadar üslup ve kurgu bakımından Ermeni kaynaklarından ayrılrsa da Ermenice yazıldığından dolayı bu kaynaklar arasında sayılmalıdır. Eserin müellifi, Alban ve hatta ismi gereği Türk sayılan Movsey Kalankatuklu, VIII. yüzyılda şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında mevcut olan Albanya Devleti'nin bilinen tek tarihçisidir. Oldukça zengin bilgiler içeren kitap, Albanya veya Azerbaycan tarihi kadar Ermenistan, İran ve Türk tarihi bakımından en ciddi kaynakların başında gösterilmektedir. Eser, Ermeni tarihçiliğinin yanlışlarını ve Ermeni kaynaklarının değerlendirmesini yapmak bakımından da son derece önemlidir. Eser, genelde üç kitaptan ibaret olup, ilk iki kitap Kalankatuklu, diğeri ise X. yüzyılda Movses Dashuranatsi isimli Ermeni bir müellif tarafından kaleme alınmıştır. *Albanya Tarihi*, bölgenin yaklaşık bin yıllık tarihini içine almaktadır³⁰.

²⁸ Levond, *İstoriya*, SPb. 1887 (Ermen.); Levond, *İstoriya halifov*, Per. K. Pankratova, SPb. 1862.

²⁹ *Girk tltots*, Tiflis 1901 (Ermenice); *Girk tltots, Kniga poslaniy*, Arm. Tekst s gruz. Per. issled. komment izdanl Z. N. Aleksidze, Tbilisi 1968.

³⁰ Movses Kalankatvatsi, *İstoriya stranı alban*, İzd. V. Şahnazaryan, Paris 1860 (Ermenice); aynı müellif, *İstoriya stranı alban*, İzd. N. Emına, Tiflis 1912 (Ermenice); aynı müellif, *İstoriya aqvan*, Russki. Per. K. Patkanova, SPb. 1861; aynı müellif, *İstoriya stranı alban*, Predisl. komment V. D. Arakelyana, Erevan 1983 (Ermenice); aynı müellif, *İstoriya stranı Aluank*, Per. s drevnearm. predisl i komment. Ş. V. Smbatyana, Erevan 1984; *The History of the Caucasian Albanian by Hovses Dashuranci*, Translated by C. J. F. Dovsett, London 1961; *Albanya Tarixi*, Azerice çevr. Z. Bunyadov, Bakı 1993.

X. yüzyılda geleneksel ‘*Ermenistan Tarihi*’ eseri yazmayı devam ettiren en önemli müellif Katalikos VI. Yohann Drashankertli (katalikosluk dönemi: 897-925) olmuştur. Onun eseri Abbasiler sonrası Ermeni Bagratuniler hanedanlığının tarihini ve Azerbaycan’daki Türk hanedanlığı Sac Oğulları döneminin öğrenilmesi açısından fevkalade önemlidir. Eser, Anadolu tarihinin öğrenilmesinde de ciddi bilgiler içermektedir³¹. X. yüzyılın bir diğer Ermeni müellifi Foma Artsruni’nin ‘*Artsruni Hanedanının Tarihi*’ eseri de Ermeni yerel hanedanlıklar tarihinin öğrenilmesinde başvurulacak eserler arasındadır³².

Ermenistan tarihinin öğrenilmesinde Bagratuni hanedanlığının bu ülkenin tarihinde oynadığı siyasi rolü açığa çıkartmak gerekecektir. Bu alanda en sağlam kaynak ise 885-1004 yılları Bagratuni hanedanlığının 119 yılını içine alan Stepannos Taronski (Asoqik)’nin ‘*Umumi Tarih*’ eseri gösterilmektedir³³. Bu dönemin Ermeni kaynakları arasında Vardan’ın ‘*Genel Tarih*’³⁴, Stepannos Orbelian’ın ‘*Sünik Tarihi*’³⁵ ve Mhitar Ayrivantsi’nin ‘*Kronografya Tarihi*’³⁶ eserleri de kaydedilmeye değerdir.

XII. yüzyıl Ermeni tarih yazıcılığını başlıca iki ünlü isim temsil etmekteydi. Bu dönemde artık Ermenistan hiçbir yerel unsur taşımamakta, ülkenin tamamı Türklerin yönetimi elinde bulunmaktaydı. Ermenice yazan müellifler de başlıca olarak Gence’de oturmaktaydılar. Bunlardan Mhitar Goş³⁷ ve Genceli Kirakos³⁸ kaydedilmeye değerdir.

XIII-XIV. yüzyıllarda Ermeni tarih yazıcılığında ciddi bir gerileme söz konusudur. Bunun da kaynağı Moğol istilası olarak gösterilmektedir. Her ne kadar bu dönemde bir takım kilise çevresinde yazılmış ‘*Yıllıklar*’ mevcutsa da, ciddi anlamda tarihçiliğin dışında kalmaktalar³⁹.

XIV-XV. yüzyılda bölgede gittikçe artan Türk nüfusu karşısında Ermenilerin esas merkezi Kilikya sahasına kaymıştır. XV. yüzyıldan itibaren yoğun bir Ermeni kaynağıyla karşılaşmaktayız. Çok sayıda belge, resmi

³¹ *Histoire d’Armenie par le patriarch Jean VI dit Jean Catholios...*, Paris 1841.

³² Th. Ardzrouni, *X-e S. Histoire des Ardzrouni*, tr. Par M. Brosset, Collection Historiens Armeniens, t. I st., Paris 1874.

³³ Stepannos Taronskiy (Asoqik), *Vseobşaya istoriya*, Per. N. Emina, M. 1861.

³⁴ *Vseobşaya istoriya Vardana Velikogo*, Per. N. Emina, M. 1861.

³⁵ Bu kaynak hakkında bkz. K. P. Patkanov, *Bibliografiçeskiy oçerk armyanskoy-istoriçeskoj literaturı*, SPb. 1880, s. 45-46.

³⁶ M. Airivantsi, *Hronografiçeskaya istoriya*, Per. K. P. Patkanova, SPb. 1849.

³⁷ Mhitar Qoş, *Alban Salnamesi*, Azerice çvr. Z. Bunyadov, Bakı 1993.

³⁸ Qandzaketsi Kirakos, *İstoriya*, Per. s drevnearmyansk. T. İ. Ter-Grigoryana, Bakı 1946.

³⁹ Bu dönemin Ermeni kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. L. O. Babayan, *Soçialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Armenii v XIII-XIV vv*, M. 1969.

yazışma örnekleri, mektuplar, kararnamele, kilise metinleri, nümizmatik ve epigrafik materyaller Matenedaran M. Maştots Kütüphanesini doldurmaktadır. XV-XVIII. yüzyıllar arasında eser bırakmış onlarca Ermeni müellifinin adını bilmekteyiz: Foma Metsopski⁴⁰, Samvela Anetsi, Ogannesa Arcişetsi, Arakela Davrijetsi⁴¹, Zakariy Kanakertsi (Sarkavaga)⁴², Zarariy Aguletsi⁴³, Eremiy Çelebi⁴⁴, Grigor Daranagtsi, Simeona Lehatsi⁴⁵, Azariy Sasnetsi, Simeona Erevantsi⁴⁶, Haçatura Cugaetsi, Abraama Erevantsi⁴⁷, Abraama Kretatsi⁴⁸, Akopa Şemahetsi ve Alban katalikos Yesey Hasan Celalyan⁴⁹ gibi.

XVI. yüzyılda Ermeni müellifleri arasında 'Kronik' yazarlığı ve 'Defter' oluşturma oldukça revaçtaydı. Bu müellifler arasında özellikle Yoannesika Tsaretsi adı çekilmelidir⁵⁰. Tsaretsi'nin 'Yıllığı' dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal tarihine dair yerel bakış açısını yansıtmaktadır. Müellif, Osmanlılar hakkında verdiği bir takım bilgiler dışında Lala Mustafa Paşa'nın Kafkas Ötesine yaptığı 1578-1579 seferlerine de açıklık getirmeye çalışmıştır⁵¹.

Ermeni Kronikleri adeta tarihsel olarak birbirlerini tamamlamaktalar. Tsaretsi'nin *Yıllığı*, Ovanes Arcişetsi *Yıllığı*'nın⁵² devamı niteliğindedir.

⁴⁰ Foma Metsopskiy, *İstoriya Timur-lanka*, Per. T. İ. Ter-Grigoryan, Baku 1957; Foma Metsopskiy, *İstoriya*, A-18 (1447) (na drevnearm. yaz), Hr. v rukopis. Fonde LO İVAN SSSR (Leningradskoe otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR).

⁴¹ Arakel Davrijetsi, *İstoriya*, Vagarşapat 1896 (Ermenice); aynı müellif, *Kniga istoriya*, Per. L. A. Hanlaryan, M. 1973.

⁴² Zakariya Sarkavag, *İstoriya*, Vagarşapat 1870, t. I-III, (Ermenice); Zakariya Sarkavag, *Hronika*, Per. M. O. Darbinyan-Melikyan, M. 1969; M. Brosset, *Memoires historiques sur les Sofis par le diacre Zacaria*, Collection d'hist. Arm., T. II, SPb. 1876.

⁴³ Zakariya Aguletsi, *Dnevnik*, Erevan 1938 (Ermenice). Zahariya Akulisskiy, *Dnevnik*, Per. russki., Erevan 1939.

⁴⁴ Matenederana im M. Maştotsa, Rukopis. 1675, l. 84b-101a. Ayrıca bkz. *Kratkaya çetirehsotletmayaya istoriya osmanskih tsarey*, Erevan 1982 (Ermenice).

⁴⁵ Simeon Lahetsi, *Putevie zametki*, İzd. N. Akinyana, Vena 1936 (Ermenice); Simeon Lahetsi, *Putevie zametki*, Per. predisl i komment. M. O. Darbinyan-Melikyan, M. 1965.

⁴⁶ Simeon Erevantsi, *Djamb. Pamyatnaya kniga, zertsalo i sbornik vseh obstoyatelstv svyatogo prestola Eçmiadzina i okrestnih monastirey*, Vagarşapat 1873, (Ermenice); Per. S. Malhasyantsa, pod red. P. T. Arutyunyana, M. 1958.

⁴⁷ Abraam Erevantsi, *İstoriya voyn 1721-1736 gg.*, İzd-vo ArmFAN SSSR, Erevan 1938 (Ermenice); aynı müellif, *İstoriya voyn 1721-1736 gg.*, Erevan: İzd-vo ArmFAN SSSR, 1939.

⁴⁸ Abraam Kretatsi, *Povestvovanie*, Kritiçeskiy tekst, Per. na russk. yaz. Predisl. i komment, N.G. Korganyana, Erevan 1973.

⁴⁹ Esai Hasan Djalalyan, *Kratkaya istoriya strani Agvanskoy*, İerusalim 1868 (Ermenice); Fransızca çvr. M. Brosset; Rusça çvr. T. İ. Ter-Grigoryan; Rusça çvr. Z. Bunyatov, Baku 1989.

⁵⁰ *MH: Melkie Hroniki XIII-XVIII vv.*, Sost. V. A. Akopyan, Erevan 1951 (t. I), 1956 (t. II), t. II, s. 235-239.

⁵¹ *MH*, t. II, s. 235-255.

⁵² *MH*, t. I, s. 227-234.

Tsaretsi'nin *Yıllık* dışında bir de '*Ağvan Ülkesinin Tarihi*' isimli eseri bulunmaktadır⁵³. Tsaritsi'nin geleneğini XVII. yüzyılda yaşadığı sanılan vartapet Grigor Kamehetsi veya Daranagtsi (1576-1643) devam ettirmiştir⁵⁴. Daranagtsi'nin *Yıllığı* iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım Ermenistan'ın 1018-1539 yılları arası dönemlerini; ikinci kısım ise 1595-1634 yılları arası siyasal durumunu içine almaktadır. Safevî siyaseti, 1623-1624 Abaza Paşa'nın seferleri⁵⁵ hakkında buradan malumat sahibi olmak mümkündür. Abaza Paşa hakkında Simeone Lehatsi'nin eserinde de geniş bilgi bulunmaktadır⁵⁶. Bu dönem Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan tarihinin ortak özelliği bu bölgeleri kapsayan Celali ayaklanmalarıydı. Celali ayaklanmaları hakkında Ermeni kaynakları arasında iki esere rastlamaktayız: Azar Sasnetsi⁵⁷ ve Yeremi Çelebi Kemurçyan'ın eserleri⁵⁸.

XVII. yüzyıla ait en önemli kaynaklardan biri de Agulenli Zakari'nin '*Deferi*'dir. Günlük niteliği taşıyan bu nadir eser, özellikle bölgedeki toplumsal ve sosyal konunun öğrenilmesinde oldukça dikkate değerdir⁵⁹.

XVIII. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya toplumlarının siyasi yaşamına katılması, özellikle Ermenistan için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Bu dönem Ermeni siyasal yaşamında olduğu kadar, Ermeni tarihçiliğinde de yeni bir dönemin başlamasıdır. Çar I. Petro'nun amacı Kafkasya ile Osmanlı Türkiye'si arasında tampon bir bölge oluşturmaktır. Bu görevi üstlenebilecek yegâne ülke ise Ermenistan'dır. Ancak bölgedeki bin yıllık Türk hakimiyeti Ermeni toplumunun nüfusça dağılmasına neden olmuş, başta Erevan olmakla Ermenistan toprakları Türk ülkesi konumu kazanmıştır. Sunî Ermeni Devleti kurmak için ise alt yapıda geniş bir yapılandırmaya gerek duyulmaktaydı. Bu amaçla Ermeni kilisesi çevresinde Ermeni toplumunun milliyetçi psikoloji içinde yapılandırılması için yoğun propagandaya başlandı. 1721 yılında Çar I. Petro'nun Hazar seferi, Ermenileri epeyce heyecanlandırmıştı. Ermeni kiliselerinde Çar adına dualar okunmuş⁶⁰,

⁵³ Bu eser Samuel Anetsi'nin '*Tarih*' isimli (Vagarşapat, 1893, Ermenice) eserinin s. 185-199 arasında tanıtılmıştır.

⁵⁴ Grigor Daranagtsi, *Hronika*, İzd. Vartapeta. M. Nişanyana, İerusalim 1915 (Ermenice).

⁵⁵ Abaza Paşanın seferleri için bkz. G. Dranagtsi, *Hronika*, s. 101, 142-145, 155, 158-160, 205-208, 210, 212, 215-274.

⁵⁶ Simeon Lahatsi, *Putevie zametki*, İzd. N. Akinyana, Vena 1936 (Ermenice).

⁵⁷ Azaria Sasnetsi, *Plaç ot udarov, nanesennih vostoçnum oblastyam stranı Armenii djalaliyami*, "Andes Amsorea", Vena 1936 (Ermenice).

⁵⁸ Matenederan im. M. Maşotsa, Rukopis. 1675, vr. 84b-101a.

⁵⁹ Zakariya Aguletsi, *Dnevnik*, s. 95-121 arasında vergi işlemleri ve vergi çeşitleri hakkında zengin bilgiler bulunmaktadır.

⁶⁰ Bu konuda bkz. Kilise Divanları: Divan katalikosa, pap. 1 "a", dok. 7, 8; pap. 2 "a", dok. 1.

Ermenilerin milli duyguları okşanmıştı. Bu dönemin olaylarını, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini ve Ermenilerin başlattığı propaganda amaçlı girişimlerini yansıtan bol miktarda kaynak bulunmaktadır⁶¹. Bu kaynaklar Rusya Merkezi Devlet Arşivi Eski Belgeler Bölümü⁶², Astarahan Bölge Devlet Arşivi⁶³, Rusya Siyasi Arşivi⁶⁴ ve Matenedaran Kitaplığında⁶⁵ belgeler ve yazmalar halinde korunmaktadır.

XVIII. yüzyılda *Defter* tutma geleneği de sürmekteydi. Yüzyılın başlarındaki olayları yansıtan Egi Muşegyan (Karnetsi)'nin '*Defteri*'⁶⁶, Rusya'nın bölgesel bakış açısını, İran ve Türkiye'nin konumunu da aydınlatmaktadır. Petros di-Sargis Gilanentsi'nin *Defteri*⁶⁷ bölgedeki siyasal olaylara ve Arakel Davrijetsi'nin *Kör-oğlu* toplaması⁶⁸ ise ortak bir kültür etkileşiminin ürünü olarak değerlendirilmelidir. Petros di-Sargis Gilanentsi'nin Nadir Şah dönemi üzerine bir başka denemesi de dikkati çekmektedir⁶⁹.

Çar I. Petro ile atılan aşırı dinsel ve milli temeller Ermeni tarih yazıcılığında, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni bir anlayışın

⁶¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. G. A. Ezov, *Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom*, SPb. 1898; A. G. İoannisyan, *Vopros voznikoveniya russkoy orientatsii armanyan*, Eçmiadzin 1921 (Ermenice); A. G. Abramyan, *Stranitsa iz istorii narodov Zakavkazya i armanyo-russkikh otnoşeniy*, Erevan 1953 (Ermenice); aynı müellif, *Dokumenti iz istorii sovmetstnoy borby narodov Zakavkazya protiv turetskikh agressorov v pervoy çetvetti XVIII v.*, İFJ AN ArmSSR, 1964, N: 2 (dosya: 1, 2, 3, 4, 5). A. G. Abramyan – R. A. Abramyan, *Divan Egia Karnetsi*, Erevan 1968 (Ermenice).

⁶² *TsADA: Tsentralny Gosudarstvenny Arhiv Drevnih Aktov*: Fond "Snoşeniya Rossii s Armeniy" (SRA), 1626-1718; Fond "Snoşeniya Rossii s Persiy" (SRP), 1715-1718.

⁶³ *AVPR: Arhiv vneşney politiki Rossii*: Fond "Snoşeniya Rossii s Armeniy" (SRA), 1722-1739; Fond "Snoşeniya Rossii s Persiy" (SRP), 1723-1727; Fond "Snoşeniya Rossii s Gruzией" (SRG), 1500-1725; Fond "Snoşeniya Rossii s Turtsiy (Rusya ile Türkiye İlişkileri Fonu)" (SRT), 1723-1726.

⁶⁴ *GAO: Gosudarstvenny Arhiv Astrahanskoy oblasti*, XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Ermenistan hakkında topladığı veri ve bildiriler şu dosyalarda muhafaza edilmektedir: 1724: fond 394, op. 1, dosya 81, vr. 200a, 201, 214, 245a, 258a; 1724, fond 394, op. 1, dosya 103, vr. 390; 1724, fond 394, op. 1, dosya 163, vr. 280a; 1725, fond 394, op.1, dosya 92, vr. 143, 144, 144a, 145, 221-222.

⁶⁵ *İnstitut rukopisey pri Gosudarstvo Ministrov Armyanskoy R. im. M. Maştotsa — Matenedaran. Rukopisi (Yazma Eserler Listesi)*: N: 1- 8979 arası.

⁶⁶ *AVPR*, Fond SRA, 1722, dosya A, 12, 14-15-A, 1723-1723 "A", op. 100/1, d. 1, 12-A, E-1, d. 4, vr. 45; 1724, dosya 3: Arhiv Egia Muşegyana, pisma, pap. IV, vr. 22.

⁶⁷ Patros di Sarkis Gilanetsi, *Dnevnik*, Jurnal Krunk, Tiflis 1863 (Ermenice); *Russkii Per. Dnevnik osadi İsfagana afgançami, vedenny Petrosom di Sarkisom Gilanentsem, 1722 po 1723 gg.*, K. Patkanova, SPb. 1870.

⁶⁸ A. G. Abramyan – D. Gabrielyan, *Naizdannie pesni Ker-oghı*, İAN ArmSSR, 1954, N: 9, 71-93.

⁶⁹ *İstoriya katalikosa Abraam Kretatsi o sobitıyah ego jizni i o Nadırşaha persidskom*, Vagarşapet 1870 (Ermenice).

oluşumuna yol açtı. Tarih, edebiyat, dinsel konulu eserlerin tek bir amaç doğrultusunda yazıldığı gözlemlenmektedir: Büyük Ermenistan hayalini canlandırmak ve mümkünse uygulamak. Bu eserlerin içerik olarak başka bir bölümde değerlendirileceğinden, geleneksel anlamda Ermeni tarih yazarlığının XVIII. yüzyılın birinci yarısında tamamlandığını söyleyebiliriz.

Miladi V. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettirilen geleneksel Ermeni tarih yazıcılığı anlayışının kilise çevresinde şekillendiği açıktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu eserlerin yazılmasındaki temel gaye 428 yılında sona eren Ermenistan Çarlığı'nı yeniden yaratmak için Ermeni halkını ruhsal olarak '*Büyük Ermenistan*' hayaline hazırlamaktı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye ve Kafkasya'da cereyan eden Ermeni olayları bu psikolojinin yarattığı toplumsal şiddetin bir yansımasıydı. Dolayısıyla, yaklaşık 150 yıldır Türkiye ve Kafkasya'nın gündeminde en büyük sorun olarak kalmayı başaran 'Ermeni Meselesi'ne tarihsel, bölgesel ve dinsel değerler içinde geniş bir perspektiften bakmak gerekecektir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Kaynakları ve Kaynak Eserler

- Abraam Erevantsi, İstoriya voyn 1721-1736 gg., İzd-vo ArmFAN SSSR, Erevan.
- Ananiya Şirakatsi (1970), İzd. A. G. Abramyanyan – G. B. Petrosyan, Erevan.
Arhiv Egia Muşegyana, pisma, pap. IV, vr. 22
Arhiv vneşney politiki Rossii: Fond “Snoşeniya Rossii s Armeniyei” (SRA), 1722-1739.
- Collection des historiens anciens et modernes des l’Armenie Per V. Langlois, Paris.
- Dnevnik osadı İsfagana afgançami (1870), vedennyi Petrosom di Sarkisom Gilanentsem, 1722 po 1723 gg., K. Patkanova, Spetersburg 1870
- Foma Metsopskiy, İstoriya Timur-lanka, Per. T. İ. Ter-Grigoryan, Baku 1957.
- Foma Metsopskiy, İstoriya, A-18 (1447) (na drevnearm. yaz), Hr. v rukopis. Fonde LO İVAN SSSR (Leningradskoe otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR).
- Fond “Snoşeniya Rossii s Gruziei” (SRG), 1500-1725.
- Fond “Snoşeniya Rossii s Persiei” (SRP), 1715-1718.
- Fond “Snoşeniya Rossii s Persiei” (SRP), 1723-1727.
- Fond “Snoşeniya Rossii s Turtsiei (Rusya ile Türkiye İlişkileri Fonu)” (SRT), 1723-1726.
- Fond SRA, 1722, dosya A, 12, 14-15-A, 1723-1723 “A”, op. 100/1, d. 1, 12-A, E-1, d. 4, vr. 45; 1724, dosya 3.
- Girk tltots (1901), Tiflis.
- Girk tltots, Kniga poslaniy, Arm. Tekst s gruz. Per. issled. komment izdanl Z. N. Aleksidze, Tbilisi 1968.
- Gosudarstvenniy Arhiv Astrahanskoy oblasti
- Grigor Daranagtsi (1915), Hronika, İzd. Vartapeta. M. Nişanyana, İerusalim.
- Histoire d’Armenie par le patriarch Jean VI dit Jean Catholios, Paris 1841.
- İnstitut rukopisey pri Gosudarstvo Ministrov Armyanskoy R. im. M. Maştotsa — Matenedaran. Rukopisi (Yazma Eserler Listesi): N: 1-8979 arası.
- İstoriya Armenii Favstos Buzanda (1953), Per. s drevnearm. i komment. M. A. Gevorkyana, Erevan.
- İstoriya katalikosa Abraam Kretatsi o sobitiyah ego jizni i o Nadirşahe persidskom, Vagarşapet 1870.
- Koryun (1941), Jitiye Maştots, Erevan.

- Koryun (1962), *Jitiye Maştotsa, Predisloviye k Per na russkii*, ed. Ş. V. Smbatyana-K. A. Melik-Oqadjanyana, Erevan.
- Kratkaya četirehsotletnayaya istoriya osmanskih tsarey, Erevan 1982.
- Kultura rannefeodalnoy Armenii (IV-VII vv.), Erevan.
- Levond (1862), *İstoriya halifov*, Per. K. Pankratova, StPetersburg.
- Levond (1887), *İstoriya*, StPetersburg.
- Matenederana im M. Maştotsa, Rukopis 1675.
- Melkie Hroniki XIII-XVIII vv., Sost. V. A. Akopyan, Erevan 1951.
- Mhitar Qoş (1993), *Alban Salnamesi, Azerice çvr. Z. Bunyadov*, Bakı.
- Moisey Kalankatuklu (1992), *Albanya Tarixi, Çvr. Z. Bunyadov*, Bakı.
- Movses Horenatsi (1893), *İstoriya Armenii*, Per. N. O. Emina, Moscow.
- Movses Kalankatvatsi (1860), *İstoriya stranı alban*, İzd. V. Şahnazaryan, Paris.
- Movses Kalankatvatsi (1861), *İstoriya aqvan, Russki*. Per. K. Patkanova, StPetersburg.
- Movses Kalankatvatsi (1912), *İstoriya stranı alban*, İzd. N. Emina, Tiflis.
- Movses Kalankatvatsi (1983), *İstoriya stranı alban, Predisl. komment V. D. Arakelyana*, Erevan.
- Movses Kalankatvatsi (1984), *İstoriya stranı Aluank, Per. s drevnearm. predisl i komment. Ş. V. Smbatyana*, Erevan.
- Qandzaketsi Kirakos (1946), *İstoriya, Per. s drevnearmyansk. T. İ. Ter-Grigoryana*, Bakı.
- Simeon Lahatsi (1936), *Putevie zametki, İzd. N. Akinyana, Vena*.
- Simeon Lahetsi (1965), *Putevie zametki, Per. predisl i komment. M. O. Darbinyan-Melikyan*, Moscow.
- Th. Ardzrouni (1874), *X-e S. Histoire des Ardzrouni*, tr. Par M. Brosset, Collection Historiens Armeniens, Paris.
- The History of the Caucasian Albanian by Movses Dashuranci, Translated by C. J. F. Dowsett, London 1961.
- Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov: Fond "Snoşeniya Rosii s Armeniye" (SRA), 1626-1718
- Vseobşaya istoriya Vardana Velikogo, Per. N. Emina, Moscow 1861.
- Yelişe (1957), *O Vardane i armyanskoy voyne*, Erevan.
- Yelişe (1971), *O Vardan i voyne armyanskoy*, Per. s drevnearmyanskogo akad. İ. A. Orbeli, Podgot. k izd. K. N. Yuzbaşyan, Erevan.

B. Kitap ve Makaleler

- ABEGYAN, G. (1965), *İstoriya Sebeosa i probleme "Anonima"*, Erevan.
- ABEQYAN, M. (1948), *İstoriya drevnearmyanskoy literaturi*, Erevan.

- ABEQYAN, M., *İstoriya drevnearmyanskoy Ananiya Şirakatsi, Voprosı i rişeniya*, Per. i izd. İ. A. Orbeli, V....., 1918.
- ABRAM, A. G.; ABRAMYAN, R.A. (1968), *Divan Egia Karnetsi*, 1968.
- ABRANYAN, A. G. (1953), *Stranitsa iz istorii narodov Zakavkazya i armyano-russkih otnoşeniy*, Erevan.
- ABRANYAN, A. G. (1964), *Dokumenti iz istorii sovmeştnoy borbi narodov Zakavkazya protiv turetskih ağıressorov v pervoy çetvetti XVIII v.*, İFJ AN ArmSSR.
- ABRANYAN, A. G.; GABRIELYAN, D. (1954), *Naizdannie pesni Ker-oglı, İAN ArmSSR*.
- ADONTS, G. (1915), *Armyanskaya literatura: Noviy ensiklopediçeskiy slovar*, t.III, Brokqauz i Efron.
- AGULETSİ, Z. (1938), *Dnevnik*, Erevan.
- AİRİVANTSİ, M. (1848), *Hronografiçeskaya istoriya*, Per. K. P. Patkanova, StPetersburg.
- AKULİSSKİY, Z. (1939), *Dnevnik*, Per. russki., Erevan.
- Albanya Tarixi*, Azerice çvr. Z. Bunyadov, Bakı 1993.
- ALİEV, K. (1992), *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*, Baku.
- ANETSİ, Samuel (1893), *Tarih*, Vagarşapat.
- BABAYAN, L. O. (1969), *Soçialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Armenii v XIII-XIV vv*, Moscow.
- BROSSET, M. (1876), *Memoires historiques sur les Sofis par le diacre Zacaria*, Collection d'hist. Arm., T. II, StPetersburg.
- BUZANDATSİ, F. (1883), *İstoriya Armenii*, StPetersburg.
- DAVRİJETSİ, A. (1896), *İstoriya*, Vagarşapat.
- DAVRİJETSİ, A. (1973), *Kniga istoriya*, Per. L. A. Hanlaryan, Moscow 1973.
- DJAFAROV, Yu. R. (1977), 'K vaprosu o haylandurah Elişe', Pismennie pamyatniki i problemi istorii kulturi narodov Vostoka, Moscow.
- DJAFAROV, Yu. R. (1981), 'Rannie gunni na Kafkaze. K interpretatsii greçeskih i armyanskih istoçnikov', Voprosı istorii, ideologii, filosofii, kulturi narodov Vostoka, İstoçnikovedenie, istoriografiya. Tezisi konferentsii aspirantov i molodih nauçnih sotrudnikov, Moscow.
- DJALALYAN, E.H. (1868), *Kratkaya istoriya strani Agvanskoy*, İerusalem.
- EREVANTSİ, A. (1939), *İstoriya voyn 1721-1736 gg.*, Erevan: İzd-vo ArmFAN SSSR.
- EREVANTSİ, S. (1873), *Djamb. Pamyatnaya kniga, zertsalo i sbornik vseh obsoyatelstv svyatogo prestola Eçmiadzina i okrestnih monastrey*, Vagarşapat.

- EZOV, G. A. (1898), *Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom*, StPetersburg.
- GİLNETSİ, Patros di Sarkis (1863), *Dnevnik*, Jurnal Krunk, Tiflis.
- HALATYANTS, G. (1896), Halatyants, *Armyanskiye Arşakıdı v "İstorii Armenii" Moiseya Horenskogo*, Moscow.
- İONNİSYAN, A. G. (1921), *Vopros voznikoveniya ruskoy orientatsii armyan*, Eçmiadzin.
- KARAYLOV, N. A. (1908), *Svedeniya arabskih pisateley o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane. III. İbn Hordadbeh; IV. Kudama; V. İbn Rüste; VI. Al Ya'kubi*, SMOMPK.
- KRETATSI, A. (1973), *Povestvovanie*, Kritiçeskiy tekst, Per. na russk. yaz. Predisl. i komment, N.G. Korganyana, Erevan.
- MAMEDOV, T. M. (1992), *Kavkazskaya Albaniya*, Baku.
- MAMEDOVA, F. (1986), *Politiçeskaya istoriya i istoriçeskaya geografiya Kavkazskoy Albanii*, Baku.
- MAMEDOVA, F. (1993), *Azerbaycanın siyasi tarixi ve tarixi coğrafiyası*, Bakı.
- MARR, N. Y. (1898), 'K kritike M. Horenskogo: Res. na kn.: Halatyants G. Armyanskiy epos v "İstorii Armenii" Moiseya Horenskogo' — V kn.: VV, StPetersburg.
- NOVOSELTSEV, A. P. (1980), *Genezis feodalizma v stranah Zakavkazya*, Moscow.
- ORBELIAN, S. (1861), *Sünik Tarihi*, M. F. Brossen, (Fransızca çevr.), StPetersburg.
- PATKANOV, K. P. (1880), *Bibliografiçeskiy oçerk armyanskoy istoriçeskoy literaturı*, StPetersburg.
- SARKAVAG, Z. (1870), *İstoriya*, Vagarşapat.
- SASNETSI, A. (1936), *Plaç ot udarov, nanesennih vostoçnum oblastyam stranı Armenii djalaliyami*, "Andes Amsorea", Vena.
- ŞİRAKATSI, A. (1962), *Kosmografiya*, Per. s drevnearm. predisl. i komment. K. S. Ter-Davtyana – S. S. Arevşatyana, Erevan.
- TRONSKIY S. (1861), *Vseobşaya istoriya*, Per. N. Emina, Moscow.